

Schurken

en

heiligen

EEN ONVERBLOEMDE KIJK OP GOED EN KWAAD
IN DE GESCHIEDENIS VAN HET CHRISTENDOM

JOHN DICKSON

Is de wereld beter af zonder het christendom?

In *Schurken en heiligen* geeft historicus John Dickson een onverbloemde kijk op 2000 jaar christelijke geschiedenis.

Van de kruistochten en de inquisitie tot het racisme en misbruik in de huidige kerk. Dickson laat op treffende wijze zien waarom het christendom toen en daar ontspoorde. Hij laat zien dat de kerk ook vaak goede momenten gekend heeft waarop ze in overeenstemming was met de leer van Jezus – van de opkomst van liefdadigheid tot de uitvinding van bijvoorbeeld ziekenhuizen. Kortom, een uiterst genuanceerd boek over de vraag in hoeverre het christendom is geslaagd in haar missie om Christus na te volgen.

Dr. John Dickson is historicus en presenteert de nummer 1 godsdienstpodcast van Australië: *Undeceptions*. Hij werkt aan de Universiteit van Sydney, Australië en was gastonderzoeker aan de Oxford University (2016-2021).

Schurken

heiligen

EEN ONVERBLOEMDE KIJK OP GOED EN KWAAD
IN DE GESCHIEDENIS VAN HET CHRISTENDOM

JOHN DICKSON

KokBoekencentrum Uitgevers | Utrecht

Oorspronkelijke titel: *Bullies and Saints*

Nederlandse vertaling is uitgegeven in overeenstemming met Harper Collins Christian Publishing, Inc.

Vertaald door: Margriet Visser-Slofstra

Ontwerp omslag: Andries Mol

Vormgeving binnenwerk: Garage BNO

ISBN 978 90 435 3908 1

ISBN e-book 978 90 435 3909 8

NUR 680

www.kokboekencentrum.nl

© 2023 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Alle Bijbelcitaten: Nieuwe Bijbelvertaling 2021

Alle rechten voorbehouden.

Uitgeverij KokBoekencentrum vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Voor Ben en Karen

ΦΙΛΟΙ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΙΩΝΑ

Inhoud

<i>Dankbetuiging</i>	IX
<i>Beter af zonder religie – een prelude</i>	XI
1. De dag dat ik het geloof in de kerk verloor <i>Een christelijk bloedbad in het jaar 1099</i>	1
2. De kruistochten in een notendop <i>Heilige oorlogen van de elfde tot de dertiende eeuw</i>	8
3. De prachtige melodie <i>De christelijke ethiek van de eerste eeuw</i>	23
4. De balk in het oog van de kerk <i>Nog iets anders wat Jezus in de eerste eeuw zei</i>	37
5. Goede verliezers <i>Vervolging van de kerk van 64 tot 312</i>	44
6. Constantijn en godsdienstvrijheid <i>De eerste christelijke keizer begin vierde eeuw</i>	58
7. Constantijn en het ontstaan van liefdadigheid <i>Financiële veranderingen in de Romeinse wet begin vierde eeuw</i>	69
8. Julianus de Afvallige <i>In de jaren na 360 draait een keizer de klok van het christendom terug</i>	87
9. Gespierd christendom <i>Een senator en bisschop eind vierde eeuw</i>	96
10. Cappadocisch christendom <i>Bisschoppen, gezondheidszorg en slavernij eind vierde eeuw</i>	106
11. Iconoclastisch christendom <i>Christelijke rellen en het sluiten van heidense tempels tussen 380 en 415</i>	116

12.	‘Rechtvaardige oorlog’ <i>Een theorie over christelijke oorlogsvoering begin vijfde eeuw</i>	125
13.	Het einde van Rome en de groei van de kerk <i>Barbaren en christenen in Europa van 400 tot 1100</i>	137
14.	Christelijke ‘jihad’ <i>Gedwongen bekeringen in Europa eind achtste eeuw</i>	147
15.	De grootste Europeaan van wie je nog nooit hebt gehoord <i>Een ‘renaissance’ te midden van de ‘donkere middeleeuwen’</i>	155
16.	Ridders van Christus <i>De prelude tot de ‘Heilige Oorlog’ op de weg naar 1100</i>	167
17.	Profeten en huichelaars <i>Middeleeuwse kloosters, liefdadigheidsinstellingen en hervormingen</i>	179
18.	Het eeuwige rijk van het oosten <i>De vergeten Byzantijnen van de zesde tot de vijftiende eeuw</i>	197
19.	Het verzinsel van de ‘donkere middeleeuwen’ <i>De schijnbare catastrofe van de zesde tot de dertiende eeuw</i>	210
20.	De inquisitie <i>Ketterijprocessen van de twaalfde tot de zestiende eeuw</i>	218
21.	De ‘godsdienstoorlogen’ in de tijd van de Reformatie <i>Meer bloedige veldslagen in de zeventiende eeuw</i>	236
22.	De ‘Troubles’ <i>Geloofsconflicten van de achttiende eeuw tot 1998</i>	248
23.	Morele afrekening <i>Kindermisbruik in de hedendaagse kerk</i>	257
24.	Sociaal kapitaal <i>Het gewone werk van de hedendaagse kerk</i>	266
25.	De ‘balk in ons aller oog’ <i>Hypocrisie door de eeuwen heen</i>	276
	<i>De prachtige melodie – een coda</i>	284
	<i>Noten</i>	288
	<i>Register</i>	326

Dankbetuiging

Dank aan Kaley Payne, voor haar waardevolle onderzoek en haar hulp bij de redactie.

Dank aan Lyndie en David Leviston, voor hun frisse blik en welkome suggesties.

Dank aan mijn vrienden bij het Centre for Public Christianity, in het bijzonder aan Simon Smart, Allan Dowthwaite, Natasha Moore en Justine Toh, voor jaren vol diepgaande gesprekken over deze onderwerpen.

Dank aan de Department of Ancient History van Macquarie University, vooral aan de professoren Edwin Judge, Alanna Nobbs en dr. Chris Forbes, voor hun voorbeeld hoe je zorgvuldig ‘seculier’ onderzoek naar het christendom doet.

Dank aan Bill Hurditch, Jana Robertson, Rob Clarke en Dugald Macenzie, voor hun begeleiding bij het gehele Undeceptions project.

Dank aan professor Michael Quinlan van de University of Notre Dame, voor het lezen van het manuscript, voor de bereidheid een aanbeveling te doen en voor de meer dan 3000 woorden aan suggesties om de tekst te verbeteren.

Dank aan St. Andrew’s Anglican Church, Roseville, die mij er de afgelopen twintig jaar aan heeft herinnerd dat er, ondanks de monumentale mislukkingen in de christelijke geschiedenis, nog steeds zoiets als de ‘heilige katholieke kerk’ bestaat.

Dank aan Nicholas Purcell, Camden Professor of Ancient History, Faculty of Classics, University of Oxford, voor zijn steun aan mijn gastdoctorschap aan de faculteit gedurende de afgelopen jaren, waardoor ik het onderzoek voor dit boek heb kunnen doen.

Dank aan dr. Hagop Kiyork, voor onze intellectuele ommetjes waarbij we alle wereldproblemen oplosten.

Dank aan Meredith Dimarco, voor het wegwerken van de pijntjes na zeven maanden ingespannen achter mijn bureau aan dit boek te hebben gewerkt.

Dank aan Buff, Josh, Sophie en Josie, dat jullie het met een bezeten echtgenoot en vader uithouden.

Beter af zonder religie – een prelude

In augustus 2008 dolf ik het onderspit in een debat dat maakte dat mijn gedachten over het onderwerp van dit boek een wending namen.

Ik zeg wel dat ‘ik’ het onderspit dolf, maar eigenlijk deden we dat met elkaar. Ik was voornamelijk achter de schermen bezig, maakte reclame voor het evenement, zorgde voor een van de sprekers – een bekende professor uit Oxford – en hielp bij de inhoudelijke voorbereiding voor ‘mijn kant’. De motie die op tafel lag, luidde: *Zonder religie zouden we beter af zijn*. Ik steunde overigens de kant die *tegen* was, mocht je je dat afvragen.

Van meet af aan was duidelijk welke specifieke religie zich het meest moest verweren. De islam, het hindoeïsme en het boeddhisme kwamen ongeschonden uit de strijd. Het jodendom kreeg enkele klappen te verduren, voornamelijk vanwege de ‘gewelddadige episodes’ in het Oude Testament. Maar het christendom, de grootste religie en de ergste spirituele schurk, kreeg er het ergst van langs.

Alle 1238 stoelen in de zaal van de Sydney’s Recital Hall waren bezet. De bijeenkomst werd live uitgezonden door ABC Radio, de nationale omroep. Bij binnenkomst werd een enquête gehouden om de meningen te peilen nog voor men de argumenten had gehoord. Bedacht was om de mensen aan het eind van de avond nogmaals te ondervragen om te bepalen welke kant had gewonnen. Vlak voor de afsluitende enquête kreeg ik kort het woord. Ik vroeg het publiek om aan één oprecht gelovig mens in hun leven te denken en zich af te vragen of de wereld zonder een dergelijk geloof daadwerkelijk beter af zou zijn. Het kost weinig moeite om je een voorstelling te maken van *de historische kerk*, zei ik, die losstaat van de realiteit van de gemiddelde gemeente vol onschadelijke weldoeners verderop in de straat. Uiteraard had mijn oproep geen enkel effect op de uitkomst. Tot mijn grote spijt won de kant die *voor* was *beide* enquêtes met een overweldigende meerderheid. Deze groep Australiërs bleek te geloven dat we *inderdaad* zonder religie beter af zouden zijn.

Na die avond had ik een duidelijk besef van iets wat mij al verscheidene

jaren had beziggehouden. In Australië, het Verenigd Koninkrijk en de VS – de drie landen waarin ik de meeste tijd heb doorgebracht – zagen we een significante verschuiving in hoe men tegen de waarde van religie in het algemeen en het christendom in het bijzonder aankijkt. Zo'n twintig jaar geleden luidde een veelgehoorde klacht tegen het geloof dat het te moralistisch, te superieur of te kwezelig was. Tegenwoordig hoor je mensen net zo gemakkelijk zeggen dat de kerk immoreel, gewelddadig en kwaadaardig is. Toen de bekende journalist en atheïst Christopher Hitchens in 2007 het boek *God is niet groot* uitgaf, en het de provocerende ondertitel *Hoe religie alles vergiftigt* meegaf, profiteerde hij van een steeds wijdverbreider gevoel over religie in zijn vaderland Groot-Brittannië en zijn woonland Amerika. Ook in Australië werd het boek geweldig goed verkocht.

Er is ook gedegen onderzoek naar dit alles gedaan. In 2017 heeft Ipsos in twintig landen een enquête gehouden over hoe mensen over religie denken. Een van de vragen was: 'Bent u het eens met de uitspraak: *Religie doet in de wereld meer kwaad dan goed?*' In de VS gaf 39 procent van de respondenten aan het met de uitspraak eens te zijn. Ik vind dat opmerkelijk. In een land dat meestal als een van de religieuzeste landen op aarde wordt beschouwd, zien bijna vier op de tien mensen religie als een negatieve kracht. Groot-Brittannië scoorde nog slechter – of *beter*, afhankelijk van je eigen standpunt – met 61 procent van de ondervraagde mensen die met de uitspraak instemden. Sta ook even stil bij Australië waar 63 procent van de mensen vindt dat religie meer kwaad dan goed doet. Alleen België (68 procent) had een negatievere kijk op religie.¹

Een soortgelijk patroon is te zien in een Ipsos MORI enquête in het Verenigd Koninkrijk 'Rating Professions by Trustworthiness, 1993-2015'.² Respondenten werd gevraagd zestien beroepen in te delen volgens 'betrouwbaarheid om de waarheid te vertellen'. Helaas stonden journalisten en politici in 2015 bijna onderaan. Het was weinig verrassend dat artsen en docenten bovenaan stonden. Enquêteurs en ambtenaren vormden de middenmoot.

En de geestelijken? Interessant genoeg zegt 67 procent van de Britten dat ze mannelijke en vrouwelijke geestelijken vertrouwden. Het is echter veelzeggender dat er in de tweeëntwintig jaar waarin dit onderzoek data heeft verzameld een gestage afname in de mate van vertrouwen in de geestelijkheid heeft plaatsgevonden. Religieuze leiders zijn in dat tijdsbestek vier plaatsen en vijftien procentpunten gezakt. Wetenschappers zijn juist vier plaatsen en zestien procentpunten geklommen, waardoor ze de geestelijken in 2011 in veronderstelde betrouwbaarheid zijn gepasseerd. Een overeenkomstig onderzoek in Australië in 2015 vond dat slechts 39 procent van de mensen geestelijken als ethisch en eerlijk zagen, waarmee ze eindigden op de twaalfde van de twintig beroepen.³

In bepaalde opzichten verbaast het me dat geestelijken in deze enquêtes hoger scoren dan bijvoorbeeld journalisten of politici, die altijd bij de onderste drie eindigen. Ik had verwacht dat de toenemende secularisatie en de gebeurtenissen van de afgelopen jaren de priesters en pastores onderaan hadden doen belanden. Deze enquêtes vallen namelijk zo'n beetje samen met de misbruikschandalen die de kerk de afgelopen twintig jaar wereldwijd op haar grondvesten hebben doen schudden. Tussen 2001 en 2003 heeft het befaamde *Spotlight Team* van *The Boston Globe* het verhaal over de omvang van het seksueel kindermisbruik en de doofpotaffaires in het aartsbisdom Boston bekendgemaakt. In de tien jaar ervoor waren meer dan zeventig priesters overtuigend beschuldigd van het seksueel misbruiken van minderjarigen en de kerk had zaken 'onder een buitengewone mantel van geheimhouding' geschikt.⁴ Bij het vierde van de twaalf opzienbarende onderzoeksartikelen (31 januari 2002) meldde *The Globe* dat verdachte pedofiele priesters nog steeds aan het werk waren, en dat ze vaak stilletjes overgeplaatst waren naar een positie als ziekenhuis- of gevangenispredikant. In hoofdstuk 25 zullen we zien dat dit niet enkel en alleen een Amerikaans of rooms-katholiek probleem is.

De uitspraak dat de kerk een 'imagoprobleem' heeft, is zwak uitgedrukt. Het christendom heeft tweeduizend jaar de tijd gehad de genegenheid en het vertrouwen van de wereld te winnen. Maar voor velen van ons geldt dat deze eerbiedwaardige traditie noch onze liefde noch ons vertrouwen verdient. Christopher Hitchens sprak namens velen toen hij het volgende schreef:

Wij zijn ervan overtuigd dat je zonder religie een heel goede ethiek kunt hebben. En we weten zeker dat religie er dus niet alleen toe heeft geleid dat ontelbare aantallen mensen zich geen haar beter hebben gedragen dan anderen, maar ook dat zij zichzelf daarvoor hebben beloond met gedrag dat een oorlogsmisdadiger of de eigenaar van een bordeel de wenkbrauwen doet fronsen ... Terwijl ik deze woorden schrijf, en u ze leest, maken gelovigen ieder op hun eigen manier plannen om u en mij, en alles wat de mensheid met veel moeite heeft verworven, te vernietigen. *Religie vergiftigt alles.*⁵

Ik stel me voor dat Christopher Hitchens zeer wantrouwig tegenover het onderwerp van dit boek zou hebben gestaan. (Helaas is hij in 2011 overleden aan slokdarmkanker.) Ik kan hem horen kreunen: *Alsof* een christen – zelfs een zachtaardige anglicaan – bereid zou zijn de duistere kanten van de christelijke geschiedenis te bestuderen en daar onbevooroordeeld verslag van te doen! *Alsof* een christelijk 'apologeet' (ik wijs dat woord af, maar hij zou het me ongetwijfeld voor de voeten hebben geworpen) zou

toegeven dat de ‘heiligen’ even schaamteloze ‘zondaren’ kunnen zijn als wie dan ook, en soms nog erger! Ik denk dat alleen de lezers die dit boek in z’n geheel uitlezen, kunnen oordelen of mijn imaginaire Hitchens gelijk heeft. Alle tegenwerpingen die ik op dit moment zou inbrengen, zijn voorspelbaar en nietszeggend. Ik houd het bij de bekentenis dat ik tijdens het schrijven van dit boek Hitchens’ aanwezigheid in mijn studeerkamer heb gevoeld.

Hitchens was ook een hypothetische gesprekspartner toen ik in 2018 een van de auteurs en presentators was van de film *For the Love of God: How the Church is Better and Worse Than You Ever Imagined*. Deze film geeft een geweldig overzicht van een aantal van de beste en slechtste gebeurtenissen in de christelijke geschiedenis en het heden.⁶ In een tijdsbestek van drieënhalve uur vol kleur, beweging en de nodige humor (in ieder geval van mijn medepresentatoren) liet de documentaire snapshots van de kerk zien. Het vervolg hier is ongetwijfeld minder onderhoudend, maar het probeert iets te doen wat op het scherm onmogelijk (en zeker niet aan te raden) zou zijn: een eeuw-voor-eeuw hervertelling over de schurken en de heiligen in de christelijke geschiedenis, vaak in hun eigen woorden, of in ieder geval in de woorden van de mensen die hen liefhadden of haatten.

Dit is geen academisch boek – het is niet geschreven voor andere onderzoekers en docenten. Maar het volgt wel een belangrijk principe van de intellectuele geschiedenis: het verlangen om onze eigen veronderstelde narratieven te onderwerpen aan het daadwerkelijke bewijs, dat wil zeggen, de *primaire bronnen*, ongeacht of het daarbij gaat om hedendaagse biografieën, bewaard gebleven brieven, wetten, inscripties of archeologie. Dit boek bevat aardig wat van dat materiaal. Voor een onderwerp als het onze is dat ook van wezenlijk belang, omdat onze mening over de vraag of *we zonder religie beter af zouden zijn* deels gevormd wordt door persoonlijke ervaringen (goede of slechte) en deels door nieuwsberichten uit tweede of derde hand, gesprekken in de kroeg of documentaires op History Channel. We gaan allerlei soorten bewijs verkennen, maar het gaat om *bewijs* waarop onze conclusies moeten worden gebaseerd.

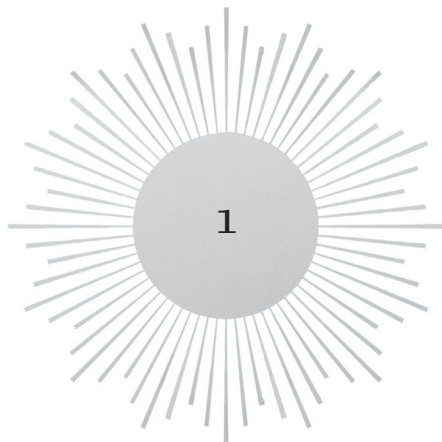
Er is nog iets anders wat ik van meet af aan wil benadrukken. Ik zal geen groot onderscheid maken tussen de rooms-katholieke kerk en de protestantse kerk of de orthodoxe kerk. Er bestaan aanzienlijke theologische verschillen tussen de verschillende tradities, maar vanuit historisch oogpunt gaat het feitelijk om hetzelfde maatschappelijke instituut, zoals ik in hoofdstuk 21 uiteen zal zetten. Protestanten als ik menen heel eenvoudig afstand te kunnen nemen van de grootste verschrikkingen in de kerkgeschiedenis, zoals de kruistochten en de inquisities, door erop te wijzen dat *de katholieken dat op hun geweten hebben!* Na een uitspraak op sociale media over de kerk in de middeleeuwen maakte een mij bekende

welbespraakte presbyteriaanse geestelijke precies dit punt: Dickson vormt de kerk tot één vormloze entiteit vol van zijn eigen afkeer. Maar het protestantisme, zei hij, moet gescheiden blijven. Wanneer jouw traditie in de zestiende eeuw is ontstaan, dan is het verleidelijk om alle slechte dingen die tussen Jezus en Maarten Luther in gebeurden, te ontkennen. Maar bij mij werkt dat niet. Niet alleen hebben protestanten in hun korte vijfhonderdjarige geschiedenis deelgenomen aan alle fanatisme, haat en geweld van hun katholieke tegenhangers, ook brengt deze op het oog handige redenering het protestantisme in de wonderlijke positie dat het moet toegeven nauwelijks aan het historische raamwerk van de westerse beschaving te hebben bijgedragen. Alle ziekenhuizen, liefdadigheidsinstellingen, onderwijsinstellingen en de kenmerkend christelijke ethiek van het protestantisme zijn namelijk grotendeels een voortzetting van de tradities die in de vijftienhonderd jaar ervoor binnen het katholicisme en de orthodoxie bloeiden. (Mijn presbyteriaanse vriend zou daar waarschijnlijk niets om geven. Voor hem, en voor andere evangelische christenen, gaat het bij het christendom niet om een *maatschappelijke* maar om de *theologische* inbreng van protestanten door de boodschap dat men *door geloof alleen* gered kan worden, duidelijk te maken.) Ik zeg dit alles als een trotse protestant – als lezers een anglicaan tenminste als protestant willen aanvaarden! Ik wil echter duidelijk maken dat er in het kader van deze eeuw-voor-eeuw hervertelling over de schurken en de heiligen in de kerkgeschiedenis geen verschil is tussen de drie grote tradities binnen het christendom. Maarten Luther, Ambrosius van Milaan en Gregorius van Nyssa zijn allen leiders van ‘de kerk’. Op de volgende bladzijden zullen we deze drie, en nog vele anderen, ontmoeten.

Ik heb de uitdrukkingen ‘het westen’ en ‘de westerse beschaving’ al een paar keer gebruikt. Ik wil graag duidelijk stellen dat dit niet voor de ‘witte beschaving’ of voor een hedendaags verlangen naar herstel van een ‘joods-christelijke samenleving’ uit het verleden staat. Ik begrijp de recente zorgen over de manier waarop deze uitdrukkingen ten behoeve van een conservatieve agenda zijn overgenomen. In historische kringen is het echter een – zelfs onweerlegbaar – gegeven dat *een groot deel* van de wetten, ethiek, filosofie, literatuur en cultuur van de Europese landen, Groot-Brittannië, Ierland, de Verenigde Staten, Zuid-Amerika, Canada, Zuid-Afrika, Australië en Nieuw-Zeeland terug te voeren zijn op concrete precedentes – goede en slechte – in de Grieks-Romeinse en joods-christelijke samenlevingen die zich in de vierde tot de zestiende eeuw vanuit Italië *richting het westen* hebben verspreid. Dat bedoel ik met ‘het westen’ en ‘de westerse beschaving’. En zoals ik in hoofdstuk 18 uiteen zal zetten, mag niets hiervan de opmerkelijke prestaties en bijdragen vanuit het *oostelijke* rijk (Byzantium) en de *islamitische* beschaving in de middeleeuwen afzwakken.

Sinds het debat in 2008 tot de film in 2018 en nu tot het schrijven van dit boek moet ik bekennen veel sympathie, genegenheid zelfs, te voelen voor iedereen die denkt dat het christendom meer kwaad dan goed heeft gedaan. In het vervolg zal veel te vinden zijn wat die mening schraagt. Tegelijkertijd kom ik niet los van de overtuiging dat het bewijs de erkenning vereist dat de vlam die Christus zelf heeft ontstoken – ‘heb je vijanden lief, wees goed voor wie jullie haten’ (Lucas 6:27) – zelfs in de donkerste momenten van de christelijke geschiedenis (en in het christendom vandaag) de gewoonte had de duisternis vanbinnen uit aan het licht te brengen, om vervolgens in heel de kerk opnieuw het licht te doen doorbreken. Dit boek betoont respect aan beide aspecten. Nog een andere metafoor waar ik in hoofdstuk 3 op zal terugkomen, is dat Christus een prachtige melodie heeft geschreven, die de kerk vaak goed, en soms slecht, heeft uitgevoerd. Maar de melodie is nooit volledig overstemd geraakt. Soms ontstond er zelfs een symfonie.

Tijdens de opnames van de documentaire in 2018 had ik een tweede diepgaande ervaring die mijn perspectief op het onderwerp van dit boek heeft veranderd. Ik kan precies vertellen waar en wanneer dat is gebeurd. Als u het mij op dat moment had gevraagd, dan had ik in het debat tien jaar eerder misschien ook wel *voor* gestemd. In het eerste hoofdstuk neem ik u dan ook mee naar die vreselijke plek, de locatie van een bloedbad en overwinning tijdens een kruistocht. Na een korte geschiedenis van de kruistochten, ruwweg in het midden van de tweeduizendjarige geschiedenis van de kerk, spoelen we vervolgens terug naar de eerste eeuw en verkennen we Christus’ eigen hoop voor zijn beweging. Daarna proberen we te achterhalen wat er in de eeuwen erna mis – en goed – is gegaan.

De dag dat ik het geloof in de kerk verloor

Een christelijk bloedbad in het jaar 1099

Voor wie enkel uit toewijding, niet om eer of geld te verdienen, naar Jeruzalem gaat om Gods kerk te bevrijden, kan deze reis inwisselen voor een volle aflaat.

PAUS URBANUS II

De titel van dit hoofdstuk is wat overdreven, maar ook weer niet helemaal. Ik heb te maken met een dilemma. De officiële geloofsbelijdenis van het christendom, de Geloofsbelijdenis van Nicea, vraagt de gelovigen hun geloof te belijden in ‘één heilige, algemene en apostolische kerk’. Het is dus de bedoeling dat christenen iets als geloof hechten aan of spiritueel vertrouwen hebben in het door Christus ingestelde instituut. Hijzelf heeft gezegd: ‘En op die rots zal Ik mijn kerk bouwen; de poorten van het dodenrijk zullen haar niet overweldigen’ (Matteüs 16:18). Maar iedereen die het verhaal van het christendom door de eeuwen heen kent, weet dat de kerk echt niet altijd ‘heilig’ is geweest. Soms was ze de bondgenoot van het dodenrijk zelf. Als iemand die de geschiedenis al heel lang bestudeert, en die zelfs nog langer de kerk bezoekt, sta ik in tweestrijd. Ik weet waar de lichamen op het kerkhof van de kerkgeschiedenis begraven

liggen, maar ik word ook geacht de woorden van de Geloofsbelijdenis van Nicea uit te spreken.

‘Mannen reden tot aan hun knieën in het bloed’

Dit innerlijke conflict heb ik nooit sterker gevoeld dan op de plek van een van de ergste wreedheden in de religieuze geschiedenis. Ik was in Jeruzalem voor opnames over de kruistochten, die reeks niet-succesvolle ‘heilige oorlogen’ waarbij Europese christenen probeerden de ongelovige bezetters van het Heilige Land, dat wil zeggen, de overwegend islamitische bevolking van het Midden-Oosten, te verdrijven.

We hadden toestemming gekregen om opnames te maken bij de Al-Aqsamoskee. Die moskee is de derde heiligste plaats van de islam en staat op een enorm groot plein dat bekendstaat als de Haram al-Sharif, of Tempelberg. Op datzelfde plein staat ook de Rotskoepel, de prachtige gouden koepel die op elke ansichtkaart van Jeruzalem prijkt. Het is een enorm groot plein ter grootte van wel 25 voetbalvelden met een oppervlakte van ongeveer vijftien hectare.

Op 15 juli 1099 doorbraken iets van tienduizend Europese kruisvaarders de muren rondom Jeruzalem. Ze trokken door de smalle straten van de stad en vochten tegen iedereen die verzet bood. Ze baanden zich een weg naar de Haram al-Sharif, waar ze duizenden angstige inwoners ontdekten, die tegen beter weten in hoopten dat hun heilige ruimte hun bescherming zou bieden, zowel in praktische als goddelijke zin. Maar deze strijdende mannen, ‘pelgrims’ zoals ze zichzelf noemden, waren al twee jaar lang onderweg. Ze hadden tweeëndertighonderd kilometer afgelegd van Frankrijk naar Jeruzalem. Ze hadden de stad al een maand lang belegerd. Zij waren niet van plan zich de overwinning te laten ont-nemen. Volgens onze verslagen zweepten de kruisvaarders zich op tot een dermate onheilige uitzinnigheid dat ze mannen, vrouwen en kinderen afslachtten. Een aantal slachtoffers werd over de hoge muren van het plein drie verdiepingen naar beneden voor dood neergegooid. De anderen slachtten ze af met zwaarden, dolken, vuur, pijlen en speren. Zelfs degenen die op het dak van de Al-Aqsamoskee waren geklommen, klommen ze achterna om ze ter plekke te doden.¹ Naar verluidt was de grote ruimte tussen de moskee en de koepel bedekt met bloed. We hebben ooggetuigenverslagen van de gebeurtenissen. Met duivels leed-vermaak en in duidelijk overdreven bewoordingen beschreef Raymond d’Aguilers, een aanvoerder bij de Eerste Kruistocht, deze noodlottige dag op de ‘iden van juli’:

Het was een geweldig schouwspel. Een aantal van onze mannen onthoofdde hun vijanden; anderen beschoten hen met pijlen, zodat ze van de torens vielen; anderen martelden hen langer door ze in de vlammen te werpen. Stapels hoofden, handen en voeten waren in de stad op straat te zien ... Het was een rechtvaardig en schitterend oordeel Gods dat het bloed van de heidenen rijkelijk door de stad vloeide, aangezien ze zo lang onder hun godslasteringen had geleden.²

Alsof dit nog niet genoeg was, vertelt de oude Raymond dat de pelgrims de volgende dag, op 16 juli 1099, in de Heilig Grafkerk in Jeruzalem een dankdienst hielden, op nog geen vijfhonderd meter van het bloedbad van de dag ervoor. ‘Ze verheugden zich en jubelden en zongen een nieuw lied voor de Heer!’ vertelt hij ons. ‘Deze dag, zo zeg ik u, zal in alle toekomstige eeuwen beroemd blijven, want die zette onze moeite en verdriet om in vreugde en gejubel.’ Het is een confronterend historisch gegeven dat een kerk die oorspronkelijk was ontworpen om de onrechtvaardige en wrede kruisiging (en opstanding) van de eenvoudige man uit Nazaret te gedenken, de locatie werd waar met uitbundige jubelzangen en gebeden een meedogenloze militaire overwinning in Jezus’ naam werd gevierd.

Op het moment dat ik op het heilige plein buiten de Al-Aqsamoskee deze gruwelijke details voor de camera uitsprak, merkte ik het geloof in de kerk te verliezen. Niet zozeer omdat ik de bronnen had gelezen, mijn tekst had geoefend en mij nu op de afgrijselijke plek bevond waar het allemaal was gebeurd. Maar omdat onze islamitische gids en ‘helper’, die aan ons was toegewezen om ons rond te leiden en toeschouwers tevreden te stellen dat wij echt toestemming hadden om op deze locatie opnames te maken, precies in mijn gezichtsveld stond. Azra was een Arabische moslima uit Jeruzalem die uitstekend Engels sprak. Ze keek toe terwijl ik telkens opnieuw mijn tekst uitsprak (het lukt me nooit dat in één keer goed te doen). Tegen de tijd dat de regisseur tevreden was over de opname, zag ik dat Azra een traan in haar oog had. Plotseling besepte ik dat dit niet zomaar een afschuwelijk geschiedenisfeit was. Voor de moslims in Jeruzalem – voor heel veel moslims eigenlijk – is deze gebeurtenis een bron van pijn, schande en zelfs woede.

Niet dat Azra bitter reageerde. Terwijl we opbraken, zei ik tegen haar: ‘Het spijt me verschrikkelijk. Dat moet voor jou moeilijk zijn geweest om naar te kijken!’ Ze gedroeg zich bewonderenswaardig. ‘Nee, nee’, antwoordde ze. ‘Geen probleem. Geen probleem, hoor.’ Maar ik zag duidelijk dat het wel een probleem was. De datum, 15 juli 1099, heeft in menige ziel een negenhonderd jaar oude wond geslagen.

Elk triomfantelijk gevoel van mijn kant over de historische kerk stierf

die dag. Deze twee zaken naast elkaar, de stille traan van Azra en het uitgelaten ‘schitterend oordeel Gods’ van Raymond d’Aguilers, kreeg ik maar niet uit mijn gedachten. Het belijden van mijn geloof in de ‘heilige kerk’ kon nooit meer hetzelfde betekenen. Ik spreek de woorden van de geloofsbelijdenis nog steeds uit, maar er klinkt voor mij net zo goed een ideaal in door als een bevestiging van de geschiedenis van het christendom door de eeuwen heen.

Ik erken dat deze ervaring bij de Al-Aqsamoskee niet geheel en al rationeel was. Heeft het zin dat ik mij tegenover Azra verontschuldig? Ik was er in 1099 niet bij. Ik denk graag dat ik nooit aan het bloedbad van haar voorouders in Jeruzalem zou hebben deelgenomen. Ik draag er geen enkele morele verantwoordelijkheid voor. Ik ben er in het geheel niet schuldig aan. Dit alles is waar. Waarom voelt het dan toch terecht om me te verontschuldigen? Vermoedelijk komt dat omdat ik verbonden ben met mijn ‘team’, precies zoals Azra zich verbonden voelt met haar ‘team’ (‘familie’ is wellicht een betere metafoor). Als vertegenwoordiger van het christendom op dat moment was het terecht om schaamte te voelen over het bloed dat *in de naam van Christus* was vergoten. En het was goed om die emotie met Azra te delen.

Zijn de kruistochten daadwerkelijk uit ‘religieuze’ motieven gehouden?

Dit alles zorgt voor een vraag die hiermee verband houdt. Zijn de kruistochten daadwerkelijk een reeks oorlogen die uit *religieuze motieven* werden gehouden? Het is verleidelijk om ons te verbergen achter de alternatieve verklaringen die soms worden gegeven: dat de kruistochten onder het mom van religie feitelijk gewoon Europees landje pikken waren; dat ze deel uitmaakten van een zoektocht naar nieuwe hulpbronnen; of zelfs dat ze een vooropgezet plan waren om tienduizenden anders werkloze mannen bezig te houden. Christopher Tyerman, de bekende autoriteit op het gebied van de kruistochten, verbonden aan Oxford University, heeft terecht gezegd: ‘Wat bij het grote publiek doorgaat voor kennis van de kruistochten is merendeels misleidend of onjuist.’³ En dit geldt net zo goed voor de *christelijke* kennis over de kruistochten als over de *seculiere* kennis.

Het kost moeite om de primaire bronnen over de kruistochten te lezen zonder te worden geconfronteerd met de krachtige, religieuze motivaties en doelen die erin doorklinken – het belang om medegelovigen te verdedigen, het bewaren van de eer van heilige plekken en het verheerlijken van Christus ten gunste van het oprukkende ‘heidendom’ van de islam. De

eerder geciteerde Raymond d'Aguilers was bij de Eerste Kruistocht zelfs *veldprediker*. Het was zijn taak anderen te herinneren aan de geestelijke missie die inherent was aan deze gewelddadigheden. Over het bloedbad in 1099 verkondigde hij: 'Deze dag, zo zeg ik u, markeert de rechtvaardiging van heel het christendom, de vernedering van het heidendom en de vernieuwing van ons geloof.'⁴

Deze uitdrukking, 'de vernieuwing van ons geloof', is belangrijk om de kruistochten te begrijpen. Die woorden stemmen overeen met de zienswijze van de aanstichter van de Eerste Kruistocht, paus Urbanus II. Ik moet hier voorzichtig zijn omdat het maar al te gemakkelijk is om – aan beide kanten van de vergelijking – simplistische verklaringen te geven. Het klopt dat er in de eeuwen voor Urbanus (daarover later meer) heel wat aan de opkomst van de 'heilige oorlog' in het christendom is voorafgegaan. Toch is het duidelijk dat de paus bij zijn officiële oproep tot de Eerste Kruistocht, vier jaar voor die bloedige inname van de muren in Jeruzalem, een *geestelijke* missie in gedachten had.

Wat de *politieke* ambities van paus Urbanus ook waren – het doen gelden van een verenigde kracht in een verdeeld Europa of het samenvoegen van het westerse en het oosterse christendom – zijn *theologie* lag aan zijn denkwijze ten grondslag. Urbanus wilde graag de zuiverheid van de kerk omtrent de doctrines en de morele waarden en normen uit de beginperiode herstellen. Hij geloofde dat de kerk een groots moment van berouw en eenheid nodig had om de vernieuwende genade van God te kunnen ervaren. Dat moment diende zich aan toen hij smeekbedes van de Byzantijnse christelijke keizer Alexios I Komnenos (1056-1118) ontving, wiens rijk zich aan het westelijke front van de islam bevond (feitelijk het gebied dat wij tegenwoordig Turkije noemen).

Sinds haar ontstaan in de zevende eeuw heeft de islam uiterst gestaag en succesvol een 'heilige oorlog' gevoerd. Moslimlegers verspreidden zich door het Midden-Oosten, Egypte en tot aan Europa toe. Rond 1050 hadden islamitische strijdkrachten een groot deel van het oude Byzantijnse Rijk veroverd, en binnen enkele tientallen jaren klopten ze aan de deur van Alexios' hoofdstad, Constantinopel (het huidige Istanboel). Alexios stuurde meteen gezanten naar de paus (die op dat moment in Frankrijk woonde, niet in Rome) om hem om hulp te vragen. Het westerse christendom zou vast niet toekijken hoe de laatste buitenpost van het oosterse christendom werd weggevaagd. Urbanus zag dit als het moment waarop hij had gewacht. De kerk kon zichzelf nu verzoenen door een mede christelijk (Grieks-orthodox) rijk hulp te bieden en de heilige plaatsen in Jeruzalem, dat sinds het jaar 637 door 'heidene' was bezet, terug te veroveren.

Na vier maanden predikend door Frankrijk te zijn getrokken om zijn plan aan te prijzen, hield paus Urbanus op 27 november 1095 een preek

buiten bij de kathedraal van Clermont, in het midden van Frankrijk. Daarin riep hij officieel op tot de Eerste Kruistocht. De preek zelf is verloren gegaan, maar we beschikken wel over ooggetuigenverhalen. Ook beschikken we over enkele brieven van Urbanus zelf met daarin een beschrijving van het plan. Het belangrijkste thema was duidelijk: met de zegen van de paus was dit geen zondige maar een verzoenende oorlog. Elke pelgrim die bereid was naar het oosten te trekken, de moslims te bestrijden en Jeruzalem voor de Heer te veroveren zou vergeving van zonden en de belofte van heil krijgen. ‘Voor wie enkel uit toewijding, niet om eer of geld te verdienen, naar Jeruzalem gaat om Gods kerk te bevrijden,’ verklaarde hij, ‘kan deze reis inwisselen voor een volle aflaat.’⁵ Urbanus schrijft hoe hij ‘hun [de kruisvaarders] de verplichting oplegt om een dergelijke gewapende onderneming op zich te nemen als verzoening voor al hun zonden’.⁶ Binnen het christendom is dit een opmerkelijke nieuwe theologie: heil wordt verkregen door de schurk te bevechten. De menigte die Urbanus’ preek in Clermont als eerste heeft gehoord, heeft kennelijk in koor geantwoord – mogelijk onder aanvoering van de medewerkers van de paus – *Deus lo volt*, ‘God wil het’.

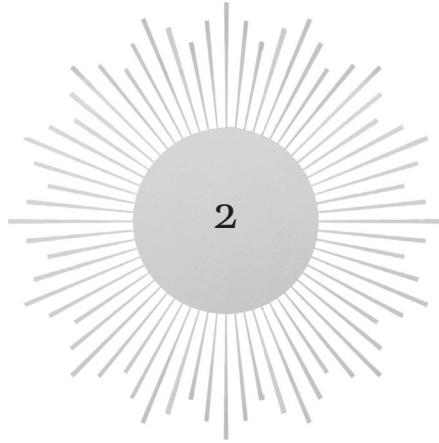
Het religieuze karakter van de Eerste Kruistocht is duidelijk. Dit wordt onderstreept door de theatrale handeling die alle kruisvaarders die de eed aflegden om Jeruzalem te herwinnen, uitvoerden. Ze kregen allemaal een lapje stof in de vorm van een kruis en naaiden dat op hun kleding als teken dat ze de woorden van Christus zelf gehoorzaamden: ‘Wie achter Mij aan wil komen, moet zichzelf verloochenen, zijn kruis op zich nemen en Mij volgen. Want ieder die zijn leven wil behouden, zal het verliezen, maar wie zijn leven verliest omwille van Mij en het evangelie, zal het behouden’ (Marcus 8:34-35). De huidige lezer van deze tekst zal zeggen dat Jezus natuurlijk bedoelde dat zijn volgelingen omwille van Hem bereid moeten zijn om *vervolging te verdragen*, tot hun eigen dood aan toe. Het betekent duidelijk *niet* dat ze omwille van Hem moeten *vechten*. Maar in het Frankrijk in de elfde eeuw werd deze tekst – en het was echt een zeer geliefde tekst – vooral zo uitgelegd dat gezonde christenen het kruis tegen de vijanden van Christus moesten opnemen. Het woord ‘kruistocht’ verwijst naar deze ceremonie van aanvaarding van het heilige embleem.

Er was een tijd waarin ik de kritiek op de kruistochten en op andere laaghartige momenten in de kerkgeschiedenis ontweek door te zeggen dat die niet echt ‘uit naam van Christus werden gedaan’ – dat het seculiere ondernemingen waren die niets met theologie te maken hadden. Het mag duidelijk zijn dat ik er tegenwoordig anders over denk. Hoe meer ik over de kruistochten te weten ben gekomen, des te meer begrijp ik waarom zo veel mensen deze middenperiode tussen het verval van Rome in het jaar 500 en de geboorte van de moderne wereld in 1500 als de ‘don-

kere middeleeuwen' beschouwen. Het was een barbaarse, mistroostige periode waarin de kerk heerste en de mensen leden. Ik deel die mening overigens niet, zoals ik in hoofdstuk 19 zal uitleggen, maar ik voel zeker mee met degenen die er wel zo over denken.

In het volgende hoofdstuk wordt duidelijk hoe ingrijpend ik hierover van gedachten ben veranderd. Dit boek bevat geen chronologisch overzicht van de kerkgeschiedenis en evenmin een geschiedenis van de kruistochten. Het lijkt me echter de moeite waard een overzicht van deze 'kruisoorlogen' te geven voor het geval ik de indruk wek dat de gebeurtenissen van de Eerste Kruistocht een vijfjarige *dwaling* in het verder goedaardige verhaal van de kerk was. Hebben we deze verontrustende middenperiode onder ogen gezien, dan spoelen we terug naar de eerste eeuw en bestuderen we kort het leven en de leer van Christus. Vervolgens kijken we wat er in de christelijke geschiedenis is gebeurd om de gewapende strijd tegen ongelovigen (en erger) voor veel middeleeuwse gelovigen aanvaardbaar te laten lijken.

De kruistochten in een notendop

Heilige oorlogen van de elfde tot de dertiende eeuw

Laten we, voordat we een hoge toon aanslaan en denken dat dit alleen elders gebeurt, bedenken dat mensen tijdens de kruistochten uit naam van Christus verschrikkelijke daden hebben verricht.

PRESIDENT BARACK OBAMA, 2015

Ik heb al iets over de Eerste Kruistocht verteld. De thema's en doelen ervan kunnen tot op zekere hoogte als voorbeeld voor de latere kruistochten dienen. Ze vertegenwoordigt ook een scharniermoment in de geschiedenis van het christendom.

Eerste Kruistocht (1096-1099)

Voor de preekcampagne van paus Urbanus II in 1095-1096 had oorlogsvoering in de christelijke leer een twijfelachtige status. Soms werd het gezien als een noodzakelijk kwaad in een gebroken wereld. En soms – vooral in de eerste eeuwen – werd het volledig afgewezen als tegenstrijdig aan de opdracht van het Evangelie: 'Heb je vijanden lief, wees goed voor

wie jullie haten' (Lucas 6:27). Ik zal de achtergrond van het christelijk 'heilige geweld' later bespreken. Op dit moment is het misschien wel goed om te vermelden dat historici doorgaans spreken over *vijf* verschillende kruistochten. Dit wordt uiteraard gemakshalve gedaan om *onze* gedachten over dit onderwerp goed op een rijtje te kunnen zetten. De mensen in, laten we zeggen, 1203, hadden het niet over 'Op naar de Vierde Kruistocht'! Toch helpt het voor het begrip soms om onze gedachten over de geschiedenis *fraaier* te maken dan de geschiedenis zelf.

Verschillende legers, bestaande uit iets van honderdduizend Europese vrijwilligers, gaven gehoor aan de oproep van paus Urbanus II om de Byzantijnse christelijke keizer Alexios I te helpen zich tegen de islamitische aanval te verzetten. Ze hoopten Constantinopel te beschermen en Jeruzalem voor Christus te heroveren. Vanuit de kruisvaarders bekeken was de campagne een overweldigend succes. Ook al kwamen er in 1099 slechts zo'n tien- tot vijftienduizend mannen in Jeruzalem aan, zij slaagden er in enkele weken tijds in om de Heilige Stad te heroveren.

Een deel van de geestkracht van de Eerste Kruistocht, als ik dat zo mag noemen, was afkomstig van een charismatische monnik genaamd Peter de Kluizenaar. Onder zijn onverzorgde uiterlijk ging een groot talent schuil om soldaten te werven en aan te voeren, en hij kon geweldig vurig preken. Het is onduidelijk of hij door de paus was aangesteld of dat hij een succesvolle, onafhankelijke ijveraar was die de zaak steunde. Hij bracht wel dertigduizend mannen bijeen uit Frankrijk en Duitsland, zowel boeren als hooggeplaatste mensen. Hijzelf ging hen voor naar het Heilige Land, door het Rijnland in het midden van Duitsland, langs de Donau in de Balkan, op weg naar Constantinopel en daarna verder via Syrië naar Jeruzalem. 'Hij predikte een boodschap van vernieuwing,' legt Christopher Tyerman uit, 'doorspekt met visioenen en verhalen over gruweldaden.'¹ Peter zelf was de bron van verscheidene gruweldaden. Tijdens zijn tocht door het Rijnland maakten hij en zijn mannen Joodse gemeenschappen af, deels vanwege hun vermeende verantwoordelijkheid voor de dood van Christus eeuwen ervoor en deels om hun veronderstelde medeplichtigheid aan recente islamitische aanvallen op christelijke plaatsen in Jeruzalem (maar wat nog perverser is, het zouden ook gevechtsoefeningen kunnen zijn geweest).² Antisemitisme kent een lange geschiedenis in het christendom. Het gaat minstens terug tot de vierde eeuw, maar nam zelden de vorm aan van Peters grootschalige pogroms in 1096. In Mainz, Keulen, Regensburg en Praag vonden er bloedbaden en/of gedwongen bekeringen plaats. De meeste legers die door paus Urbanus II op de been waren gebracht, namen kennelijk niet deel aan dergelijke wrede Jodenvervolgingen. En vreemd genoeg vielen andere christelijke legers een aantal van Peters mannen aan vanwege

hun ongenueanceerde geweld.³ Maar Peter bleef in de Eerste Kruistocht een belangrijk persoon. Op de avond voor de inname hield hij boven op de Olijfberg met uitzicht over Jeruzalem zelfs een preek – een peptalk voor de strijd.⁴

Het bloedbad op 15 juli 1099 buiten de Al-Aqsamoskee heb ik al beschreven. Het volstaat om te zeggen dat slechts weinig mensen het overleefden. Joden werden in hun synagogen levend verbrand. Moslims werden in stukken gesneden of met vuur gemarteld. Een Joodse ooggetuige spreekt over de verschrikking, maar merkt *bij wijze van vergoelijking* op dat de kruisvaarders in ieder geval geen vrouwen hadden verkracht, zoals andere aanvallers wel hadden gedaan: ‘We hebben niet vernomen – dank aan God, de Verhevene – dat de vervloekten die bekendstaan als de Asjkenazen [Europeanen], vrouwen hebben aangerand of verkracht, zoals anderen wel doen.’⁵ Dat is nog eens iemand de grond in prijzen!

Na de overwinning van juli 1099 vestigden de aanvoerders van de kruistocht verscheidene Europese ‘staatjes’ in de regio. Gezamenlijk staan die bekend als Outremer (van het Frans, ‘overzees’). De meeste soldaten gingen na de vijandigheden rechtstreeks terug naar Europa. Zij hadden weinig interesse om in het Heilige Land te gaan wonen. Tegen het jaar 1100, slechts één jaar later, waren er nog maar zo’n driehonderd ridders in het zuiden van Palestina. De belangrijkste leider van de kruistocht, Godfried van Bouillon, bleef in Jeruzalem en gaf zichzelf de titel ‘verdediger van het heilige graf’, een verwijzing naar Jezus’ graftombe of grafkelder. Zijn opvolger, Boudewijn I, ging nog een stap verder en nam de ongeloofwaardige titel ‘koning van Jeruzalem’ aan.⁶

Tweede Kruistocht (1145-1149)

In 1144 vond er een geslaagde islamitische aanval plaats op het bolwerk Edessa (aan de grens van Syrië en Turkije, negenhonderdvijftig kilometer ten noorden van Jeruzalem). De nieuwe paus, Eugenius III, riep in 1145 op tot een nieuwe campagne om de vijanden van Christus te verslaan. Hij blies dezelfde ideeën en beloften van paus Urbanus II van een halve eeuw ervoor nieuw leven in. Duitse en Franse troepen gaven hieraan gehoor. Zij werden hierbij geïnspireerd door een van de meest toonaangevende geestelijken van die tijd, abt Bernardus van Clairvaux (1090-1153), die heeft geholpen de beroemde Orde van de Tempeliers te stichten. Hij stond al bekend om zijn preken en geschriften over de liefde en toewijding aan God. Nu verkondigde hij een buitengewoon gewelddadige boodschap omwille van Christus. ‘Maar nu, o dappere ridder, o krijgshaftige strijder, hier is een veldslag die u zonder gevaar [voor de ziel] kunt strij-

den,' schreef Bernardus ergens na 1145 in een brief aan zijn volgelingen, 'waarbij de overwinning een glorie daad en de dood winst is. Neem het teken van het kruis, en u zult vergeving krijgen voor elke zonde die u met een berouwvol hart belijdt.'⁷

Ondanks de retoriek was de Tweede Kruistocht een geweldige mislukking, waarbij de Europese legers in 1147 in Klein-Azië (Turkije) en in 1148 in Damascus verscheidene keren werden verslagen en vernietigd. Het 'Koninkrijk Jeruzalem' was nog in christelijke handen, maar net. Het zou slechts een kwestie van tijd zijn voor de herrezen islamitische legers tegen de Heilige Stad zouden optrekken.⁸

Derde Kruistocht (1188-1192)

Veertig jaar nadat de islamitische legers de kruisvaarders bij Damascus hadden verslagen, richtten ze zich op Jeruzalem. De parel van het kruisvaardersproject hing aan een zijden draadje. Ik zeg 'parel', maar de Europese aanwezigheid in de stad was altijd beperkt gebleven tot een tamelijk nietig rijk, en rond 1180 was de regio in verval geraakt en werd die gekenmerkt door politieke instabiliteit. Voor christenen uit het westen bleef het een belangrijke religieuze pelgrimsplaats, maar het was geen plek waar mensen graag met hun gezin wilden wonen.

Deze instabiliteit vormde een scherp contrast met het machtige islamitische rijk dat in de twaalfde eeuw was ontstaan. Een van de sleutels tot eerdere successen bij de kruistochten had te maken met het feit dat islamitische stammen onderling met elkaar in gevecht waren. De kruisvaarders konden die onenigheid en instabiliteit uitbuiten. Rond 1160 was er van Egypte tot Syrië echter een enorme, verenigde islamitische macht opgekomen, onder aanvoering van een van de beroemdste namen in de islamitische geschiedenis, Salah ad-Din, of Saladin (1138-1193).

Saladin versloeg de christelijke legers van Jeruzalem in de Slag bij Hattin in Galilea, een plaats waar ik op weg naar Jezus' geboorteland in Galilea vaak ben langsgereden. Bij de twee heuvels waar het bloedbad heeft plaatsgevonden, heb ik vaak gedacht aan Jezus die ruim duizend jaar ervoor in de heuvels van Galilea predikte: 'Gelukkig de vreedstichters, want zij zullen kinderen van God genoemd worden' (Matteüs 5:9); 'Zegen wie jullie vervloeken, bid voor wie jullie slecht behandelen' (Lucas 6:28). Hoe dan ook, op 4 juli 1187 vernietigde Saladin bij Hattin het Europese leger met dertigduizend man. Het was het begin van hun onafhankelijkheidsdag. We hebben er een gruwelijk ooggetuigenverslag van, geschreven door Saladins secretaris Imad ad-Din:

De islam bracht de nacht door oog in oog met ongelof, monotheïsme in strijd met de triniteitsleer, de weg van gerechtigheid neerkijkend op dwalingen, geloof tegenover polytheïsme ... Vernedering werd toegebracht aan de mannen van de zondag [dat wil zeggen, de christenen], die leeuwen waren geweest en nu tot het niveau van ellendige schapen waren teruggebracht. Ik kwam er langs en zag de ledematen van de gesneuvelden naakt op het slagveld, in stukken verspreid over het strijdperk, opengereten en ontwricht, met opengespleten hoofden ... [op deze manier gaat dat nog heel wat regels door].⁹

Het lugubere verhaal is ongetwijfeld bedoeld om te schokken en te vermaken, maar dit was een daadwerkelijk vernietigende klap tegen het belangrijkste Europese leger in Palestina. Een ooggetuige (Ibn al-Athir), die een jaar later langs het slagveld kwam, beschreef 'dat het land bezaaid was met botten, die zelfs uit de verte al te zien waren, opgehoopt of in het rond verspreid'.¹⁰

Met een dergelijke grote overwinning kon Saladin de naburige kruisvaarderssteden en -kastelen snel dwingen zich over te geven. Nog geen drie maanden later, op 2 oktober 1187, nam hij Jeruzalem zonder al te veel moeite in. Hij koos ervoor het aanbod tot overgave van de kruisvaarders aan te nemen in plaats van de stad met dodelijk geweld in te nemen. Vol vreugde en trots schreef Saladin over zijn herstel van de islamitische godsdienst in de Heilige Stad: 'De dienstknecht [Saladins gewenste manier om naar zichzelf te verwijzen] heeft de Al-Aqsamoskee haar oude bestemming teruggegeven. Hij heeft imams aangesteld die de ware godsdienst zullen belijden. Het woord van God is verhoogd'.¹¹

Vanuit Europa werd hier snel en fel op gereageerd. Toen het nieuws over de val van Jeruzalem het westen bereikte, gingen de koningen en vorsten van Frankrijk, Duitsland en Engeland *zelf* 'ter kruistocht', met de plechtige gelofte de stad van Christus te heroveren. Legers van meer dan honderdduizend strijders spoedden zich naar Palestina, waarbij de koning van Engeland zelf, Richard I ('Leeuwenhart'), in april 1190 voet aan land zette in Akko, een havenstad in het noorden van Palestina.

Ondanks het uitbundige trompetgeschal en de enorme troepenmacht haalde deze Derde Kruistocht weinig uit. De legers van Richard en van Saladin raakten verward in een aantal spannende veldslagen, die de reputaties van beide legers vergrootten. Maar geen van beide slaagde erin hun uiteindelijke doel te bereiken. Richard was uit op Jeruzalem, maar Saladins legers verhinderden dat. Saladin wilde de Europeanen allemaal weg hebben, maar het lukte hem niet hen uit de verschillende havensteden te verdrijven. Uiteindelijk sloot Saladin een verdrag (2 september

1192), waarbij de kruisvaarders zo'n vijfennegentig kilometer aan kuststrook van Palestina behielden, van Jaffa in het zuiden tot Akko in het noorden. En wat ook belangrijk was, Saladin stemde erin toe dat christelijke pelgrims ongehinderd van Jaffa naar de Heilige Stad konden reizen, een weg die men bij een reis van de luchthaven van Tel Aviv (Jaffa) naar Jeruzalem tegenwoordig nog steeds berijdt. Koning Richard voer in oktober van dat jaar huiswaarts en Saladin stierf enkele maanden later in Damascus aan koorts (4 maart 1193).¹²

Vierde Kruistocht (1198-1204)

Het ongemakkelijke compromis dat Saladin en Richard hadden gesloten, hield nog geen tien jaar stand voordat de Europeanen opnieuw een volgende kruistocht probeerden te organiseren. Deze Vierde Kruistocht leek in niets op de eerste drie. De kruistocht had geen enkel succes en kwam zelfs nauwelijks van de grond.

Voor paus Innocentius III (pauz van 1198 tot 1206) was de impasse tussen Richard en Saladin niet voldoende. In het jaar 1201 gaven talloze Franse baronnen gehoor aan zijn oproep om de Heilige Stad op de moslims te heroveren. Deze keer wilde geen enkele koning uit Europa hieraan deelnemen. Dat betekende dat er al snel financiële problemen waren. Na de reis naar het Heilige Land te hebben aanvaard, stopten de kruislegers in Venetië. Daar sloten ze een overeenkomst met de stad die de loop van de kruisvaartgeschiedenis veranderde. In ruil voor materiële steun van Venetië beloofden de kruisvaarders de Venetianen te helpen de havenstad Zara (het huidige Kroatische Zadar) aan de andere kant van de Adriatische Zee te veroveren. Dit was geheel nieuw voor de kruistochten. Het betekende een terugkeer naar de oude 'seculiere' oorlogsvoering om territorium te veroveren. En vreemd genoeg was Zara een mede *christelijke* stad onder het gezag van een krachtige medestander van de kruisvaarten, koning Emmerik van Hongarije.

De campagne tegen Zara verliep succesvol, waarop deze nieuwe Venetiaanse alliantie haar blik op Constantinopel richtte. Bedenk dat Constantinopel de hoofdstad was van het Byzantijnse christelijke Rijk, het overblijfsel van het Romeinse Rijk in het oosten. Het ging hier om de mensen die in eerste instantie, in de persoon van keizer Alexios I, paus Urbanus II hadden gesmeekt om het oosterse christendom tegen de islamitische aanvallers te verdedigen. Maar veel Europeanen waren teleurgesteld geraakt in de geringe hoeveelheid steun die Constantinopel na het succes van de Eerste Kruistocht aan het herstel van het Heilige Land had gegeven. Er bestond dus de nodige wrevel tussen de Latijnse katholieken en

deze Grieks-orthodoxe Byzantijnen. Sommige kruisvaartleiders vonden dat Constantinopel hun iets *verschuldigd* was.

Een aanzienlijk deel van de vierde kruisvaarders had bezwaar tegen de inname van Constantinopel en verliet de strijd vol afschuw. De leiders en de meerderheid van de soldaten bleven echter om te vechten. Op 13 april 1204 doorbraken ze de grote stadsmuren en plunderden ze de stad drie dagen lang. Een halve eeuw lang bleef Constantinopel vervolgens *Latijns* en *katholiek*, terwijl ze sinds het jaar 300 de hoofdstad voor iedere Griek en orthodoxe gelovige was geweest.

De Vierde Kruistocht trok niet verder naar het oorspronkelijke doel, maar veranderde in een pragmatische strijd over land en historische rancunes. Op de een of andere manier voelt deze kruistocht nog verachtelijker dan de eerdere tochten. Veel kruisvaarders dachten er ook zo over.⁴³

Vijfde Kruistocht (1213-1229)

Ondanks de uitkomst van de Vierde Kruistocht bleef Paus Innocentius III pleiten voor kruistochten. Samen met door hem aangestelde mensen herhaalde hij het belang van het oorspronkelijke doel van de kruistochten (Jeruzalem), en ze benadrukten het *verlossende* karakter van het ‘ter kruistocht gaan’ om Gods vijanden te bestrijden. In 1212 leidde de propagandacampagne van paus Innocentius tot een reeks informele avonturen. Eén daarvan staat bekend als de Kinderkruistocht. Grote aantallen boeren zonder land, arme mensen, vrouwen en zelfs kinderen van zes jaar oud gingen in navolging van eerdere kruistochten op pad naar het Heilige Land. Helaas vertellen onze verslagen niet wat er met hen is gebeurd. Er gingen geruchten rond dat velen onderweg werden gedwongen tot slavernij, of dat hen een nog ernstiger lot had getroffen. We weten alleen met zekerheid dat ze geen enkele invloed op de gebeurtenissen in het verre Palestina hadden.

Maar de geestdrift die door Innocentius’ prediking was ontstaan, heeft de paus er misschien wel toe aangemoedigd om in 1213 een decreet uit te vaardigen tot een nieuwe poging het Heilige Land te heroveren. Opnieuw beloofde het hoofd van de westerse kerk een ‘volledige vergeving van zonden’ voor allen die met een berouwvol hart aan de onderneming deelnamen. Geestelijken kregen de opdracht voor ‘vrijwilligers’ te zorgen. Er werden speciale gebedsdagen en vastendagen afgekondigd. Er werd opgeroepen geld te doneren. Er werden nieuwe belastingen opgelegd. De internationale diplomatieke inspanningen werden flink opgevoerd. En in 1215 kwam er een groot concilie bijeen, met dertienhonderd afgevaardigden vanuit het hele katholieke christendom. De Vijfde Kruistocht werd daarmee een feit.

Innocentius III overleed een jaar later, op 16 juli 1216, maar zijn opvolger, Honorius III, zette de plannen door. In de zomer van 1217 vertrokken er vanuit verscheidene Europese havens vloten vol ridders en soldaten.

Anders dan bij de eerdere kruistochten richtte de Vijfde Kruistocht de energie op Egypte in plaats van op Palestina. Onder de sultans van het door Saladin gestichte Ajjoebidische rijk was Caïro tegen die tijd de machtsbasis van de islam geworden. Het doel van de kruisvaarders was uiteindelijk nog steeds Jeruzalem, maar zonder machtsvertoon in Egypte kon er niets worden bereikt.

Tijdens de gevechten in Egypte verscheen Franciscus van Assisi (1181-1226) op het strijdtoneel. Vandaag de dag is hij vooral bekend als de stichter van de orde van de franciscanen, die uit bijna twintigduizend priesters bestaat, maar in de middeleeuwen was Franciscus een van de meest charismatische en invloedrijkste geestelijken. In 1219 reisde hij naar Egypte, waarschuwde hij de kruisvaarders ervoor dat ze gedoemd waren te falen en hield hij vol dat God de moslims eenvoudigweg door *overtuiging* wilde bekeren. Hij wist de kruisvaartleiders ervan te overtuigen om hem het vijandelijke gebied te laten betreden om daar aan sultan al-Kamil zelf het evangelie over Christus' dood en opstanding te verkondigen. Dat had alleen niet de uitwerking die hij had gehoopt. Meer daarover in hoofdstuk 17.¹⁴

De lange Egyptische campagne leidde tot een onheilspellende impasse en uiteindelijk tot de terugtrekking van de kruisvaarders. Zo nu en dan vond er aan beide kanten een bloedbad plaats, overstroomde de Nijl eind 1219, met veel doden tot gevolg, en brak er een epidemie uit (mogelijk van scheurbuik), die wel 20 procent van de christelijke legers doodde. Na talloze onderhandelingen en enkele zware verliezen aan de kant van de kruisvaarders trokken de Europeanen zich uit Egypte terug. Velen keerden terug naar huis. Anderen trokken naar Akko aan de noordkust van Palestina (dat nog steeds in handen van christenen was) om andere manieren om het doel van de kruisvaart te bereiken, te onderzoeken.

Het laatste verdrag met sultan al-Kamil werd niet door de kruisvaarders gesloten, en ook niet door de paus in Rome, maar door Frederik II (1194-1250), de keizer van het Heilige Roomse Rijk in die tijd. De uitdrukking keizer van het Heilige Roomse Rijk was de luisterrijke titel die werd gegeven aan de seculiere vorst van de grote Europese landen van Italië tot Duitsland. In die tijd heerste de paus over kerkzaken, en de keizer regelde de 'wereldse' zaken – min of meer. Ik noem hem een 'seculiere' vorst, maar dat is waarschijnlijk een anachronisme. In die tijd kwamen de meeste hoogwaardigheidsbekleders openlijk voor hun geloof uit, ook als ze vaak onenigheid met de paus hadden. De keizers van het Heilige Roomse Rijk werden door de paus gekroond (vandaar 'heilig'), maar zelf beschouwden

ze zich vreemd genoeg als opvolgers van het in vroeger eeuwen gevallen westelijke Romeinse Rijk. Meer over dit alles in de hoofdstukken 13 en 14.

Frederik II had een moeizame relatie met de paus, en dat is nog zwak uitgedrukt. Maar hij was een vurig kruisvaarder. In 1227 begon hij binnen de grotere Vijfde Kruistocht met zijn eigen mini-kruistocht (die soms de Zesde Kruistocht wordt genoemd). Het lukte hem om de islamitische partijstrijd in Syrië en Egypte te benutten om in 1229 tot een overeenkomst te komen. Volgens het verdrag werden Jeruzalem en Bethlehem teruggegeven aan de Europeanen, samen met een grote doortochtmogelijkheid van en naar de kust. De Heilige Stad zou onder controle van de christenen staan, maar dankzij een geniale vondst zou de Tempelberg zelf, de plaats van de Al-Aqsamoskee en de Rotskoepel, onder plaatselijk islamitisch beheer blijven. Een doel dat men twee eeuwen lang met periodiek bloedvergieten niet had weten te bereiken, werd plotseling dankzij onderhandelingen wel bereikt.

De overwinning was van korte duur. Jeruzalem bleef slechts vijftien jaar onder Europees bewind, van 1229 tot 1244, het jaar waarin de stad door Turkse invallers, die aan Egypte waren gelieerd, werd ingenomen. Verbazingwekkend genoeg zou Jeruzalem van 1244 tot de Britten in de Eerste Wereldoorlog in 1917 bij de ‘Slag om Jeruzalem’ de Ottomaanse Turken versloegen, in islamitische handen blijven.¹⁵

Iets van dit alles proeven we vandaag de dag in de hardnekkige problemen in Jeruzalem en omstreken. De Joden hadden de overhand in dit land tussen ongeveer 1000 voor Christus tot het jaar 135, toen de Romeinse keizer Hadrianus hen tijdelijk uit hun land verdreef. Vanaf halverwege de tweede eeuw woonden Joden en christenen er onder Romeins bewind, tot aan de islamitische verovering in 637. Afgezien van de kortstondige bezetting door de kruisvaarders in de elfde eeuw en een nog kortere periode in de dertiende eeuw waren moslims tot aan de komst van de Britten (1917-1948) en de stichting van de Joodse staat Israël (vanaf 1948) de onbetwiste heersers over Jeruzalem en Palestina. Dit is niet het boek waarin de midden-oostenpolitiek wordt besproken, maar een klein beetje achtergrond helpt ons om de verschillende historische claims en de enorme omvang van het probleem te begrijpen.

Na 1244 vonden er in het Heilige Land talloze andere schermutselingen plaats die bij de kruisvaarderstraditie hoorden. Geen enkele daarvan was succesvol. Hoewel Europeanen verscheidene decennia na de Vijfde Kruistocht vasthielden aan Akko aan de noordkust van Palestina, raakten ze in 1291 zelfs deze stad kwijt. De kruistochten naar het Heilige Land werden iets uit het verleden.

Eén wonderlijke gebeurtenis is nog de moeite waard om te vertellen. Zo'n vijftig jaar na de val van Akko trok een Duitse christelijke pelgrim

langs de Dode Zee in het zuiden van Palestina (doorgaans toegestaan door de islamitische heersers). Hij ontmoette er twee oudere heren die Franse Tempeliers bleken te zijn die een halve eeuw eerder in 1291 in Akko waren opgepakt. Deze mannen hadden gedwongen in dienst van de sultan gevochten en waren volledig in het leven in het Midden-Oosten opgegaan. Ze waren getrouwd, hadden kinderen gekregen en hadden zich in de Juidese heuvels gevestigd. Ze waren zich er totaal niet van bewust wat er in het westen was gebeurd. Dat zou ingrijpend gaan veranderen. Samen met hun familie werden ze teruggebracht naar Frankrijk, waar ze als helden werden binnengehaald. Ze kregen pauselijke eer en een royaal pensioen. Hun laatste dagen brachten ze in redelijk wat luxe en vrede in Frankrijk door.¹⁶ Zij zijn een passend symbool voor het tamelijk roemloze einde van de hele kruistochtgeschiedenis. Dromen over overwinningen en de verhoging van Christus werden verpulverd tot het huiselijke leven in den vreemde van deze twee oudere boeren.

Er vonden talloze andere krijgsexpedities plaats onder de naam – en theologie – van een kruistocht, waarbij de strijd tegen Gods vermeende vijanden een garantie was voor vergeving van zonden. De misschien wel meest schokkende staan bekend als de Albigenzische Kruistochten van 1209-1229 (waarbij tegen een uiterst vreemde groep ketters werd gevochten).¹⁷ Kruistochten richtten hun pijlen ook op talloze andere ‘ketterijen’, waaronder de Tsjechische hussieten in de vijftiende eeuw en de protestanten in de zestiende eeuw. En dan heb ik nog niets gezegd over de kruistochten tegen de islamitische veroveraars in Spanje (1147) of tegen de ‘heidenen’ in de Baltische staten in de dertiende eeuw. Deze ‘kruisoorlogen’ werden vaker gehouden dan dat ze succesvol waren.

Het einde van de kruistochten

Gelukkig roepen pausen tegenwoordig niet meer op tot kruistochten. Sterker nog, op 12 maart 2000 verontschuldigde Johannes Paulus II zich publiekelijk voor dit alles. ‘[We kunnen] er niet aan ontkomen de ontrouw aan het evangelie te erkennen waartoe sommigen van onze broeders en zusters zijn vervallen, met name tijdens het tweede millennium’, verklaarde de paus. ‘Laten we vergeving vragen voor de verdeeldheden die zich onder de christenen hebben voorgedaan, voor het gebruik van geweld dat sommigen in dienst van de waarheid hebben gebruikt, en voor de houding van wantrouwen en vijandigheid die soms werd aangenomen bij de botsingen met de volgelingen van andere godsdiensten.’¹⁸

Het is duidelijk dat de kruistochten iets uit het verleden zijn. Welke factoren precies tot hun verscheiden hebben geleid, is wat ingewikkelder.

**‘Schurken en heiligen is een
prijzenswaardig eerlijk werk.’**

Tom Holland, auteur van *Heerschappij*

**‘Dit is zeldzaam – een boek dat zowel
christenen als sceptici aanspreekt.’**

Teresa Morgan, hoogleraar Grieks-Romeinse
geschiedenis, Universiteit van Oxford

NUR 680
ISBN 978 90 435 3908 1

9 789043 539081

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT